

Rozdział V. Archiwalia pruskich izb handlowych oraz izb gospodarczych III Rzeszy

Wstęp

Izby przemysłowo-handlowe zakładane były w Niemczech w XIX wieku niezależnie w poszczególnych państwach niemieckich. W 1849 roku na fali zmian politycznych po Wiośnie Ludów powstała Izba Handlowa w Bremie (Handelskammer in Brema). W 1867 roku utworzono Izbę Handlową w Hamburgu (Handelskammer in Hamburg). Pruskie izby otwierano stopniowo: w Poznaniu w 1851 roku, a w Berlinie dopiero w 1902 roku. W 1924 roku przemianowano w Prusach izby handlowe na izby przemysłowo-handlowe. W latach 1933 - 1934 przeprowadzono pierwsze zmiany ustroju niemieckich izb celem podporządkowania ich hitlerowskiej administracji. Powołano wówczas centralną Izbę Gospodarczą Rzeszy (Reichswirtschaftskammer). W 1943 roku zaprowadzono jeszcze silniejszą centralizację, wprowadzając okręgowe izby gospodarcze (Gauwirtschaftskammer). Okręgowe izby gospodarcze scalały izby przemysłowo-handlowe oraz izby rzemieślnicze. Dzieliły się na grupy główne, grupy gospodarcze i inne podjednostki - na podobny sposób uczyniono to z izbami dystryktowymi w Generalnym Gubernatorstwie. Można dodać, iż w toku II wojny światowej wywiad przemysłowy Armii Krajowej, analizując organizację przemysłu na terenie III Rzeszy, doszedł do wniosku, iż tamtejsze grupy gospodarcze izb gospodarczych stały się w praktyce państwowymi zjednoczeniami przedsiębiorstw^[1].

Na terenie Rzeszy powołano około 40 okręgowych izb gospodarczych^[2]. Po II wojnie światowej w RFN reaktywowano izby przemysłowo-handlowe, pozostawiając szczegółowe regulacje ustawodawstwu krajowemu. Natomiast w Niemieckiej Republice Demokratycznej utworzono izby w 1946 roku, po jednej w każdym landzie w miejsce zniesionych hitlerowskich izb okręgowych. W 1949 roku odebrano im kompetencje wobec spółdzielni i zakładów uspołecznionych. W marcu 1953 roku zostały rozwiązane. Jednak po śmierci Stalina i powstaniu robotniczym rychło powrócono do koncepcji izb przemysłowo-handlowych, jako instytucji kontroli nad pozostającymi - mimo budowy socjalizmu - resztkami prywatnego handlu, usług i przemysłu. W sierpniu tego samego roku stworzono w Berlinie na szczeblu centralnym Izbę Przemysłowo-Handlową Niemieckiej Republiki Demokratycznej (Industrie- und Handelskammer DDR). W okręgach (Bezirke), które zastąpiły landy po reformie podziału terytorialnego tworzone dyrekcje okręgowe

(Bezirksdirektionen). Instytucje te podporządkowane były Państwowej Komisji Planowania (Staatliche Plankommission).

Na fali odwilży w 1958 roku ograniczono centralizację i przekształcono dyrekcje okręgowe w okręgowe izby przemysłowo-handlowe. Na początku lat siedemdziesiątych wskutek powrotu do polityki nacjonalizacyjnej znacząco zmniejszyła się liczba prywatnych przedsiębiorstw podlegających izbom. W 1983 roku zmieniono ich nazwę z "Industrie- und Handelskammer" na "Industrie- und Gewerbekammer". W 1990 roku - analogicznie jak w Polsce ustawa "Wilczka" - ustawa z 7 marca 1990 roku o zakładaniu i działalności prywatnych przedsiębiorstw dała podstawy do odbudowy samorządu przemysłowo-handlowego w nowej postaci we wschodnich Niemczech.

Proces likwidacji samorządu przemysłowo-handlowego w systemie totalitarnym NRD przebiegał więc podobnie jak w Polsce. Różnica polegała na przyjęciu modyfikacji ustrojowych przy zachowaniu tych samych warunków faktycznych. W Polsce zniesiono izby przemysłowo-handlowe, a powołano zrzeszenia prywatnego handlu i usług, oraz zrzeszenia prywatnego przemysłu, w tym dwie instytucje centralne: Naczelną Radę Zrzeszeń Prywatnego Handlu i Usług oraz Komisję Koordynacyjną Zrzeszeń Prywatnego Przemysłu. Zaś w NRD jedną Izbę Przemysłowo-Handlową na szczeblu centralnym i izby w okręgach. Wszystkie te instytucje miały być "pasem transmisyjnym" partii komunistycznych do sektora prywatnego.

W rozdziale omówiono tylko kilka wybranych izb pruskich oraz izb z okresu III Rzeszy, które udało się zlokalizować na terenie Polski za pośrednictwem archiwalnych baza danych. W przypadku niektórych z nich brak jest wzmianek na temat akt.

Izba Przemysłowo-Handlowa Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie (Industrie- und Handelskammer Reichsgau Danzig-Westpreußen)

Izba ta powstała w 1939 roku z przekształcenia Izby Przemysłowo-Handlowej w Gdańsku (Industrie- und Handelskammer in Danzig). Do 1934 roku w Gdańsku istniała Izba Handlowa, którą zamieniono na Izbę Przemysłowo-Handlową. Po roku 1936 zniesiono jej samodzielność i przekształcono w instytucję hitlerowskiej administracji gospodarczej. W 1939 roku Niemcy zlikwidowali polską Izbę Przemysłowo-Handlową w Gdyni, jako konkurencyjną wobec Gdańska. Oddział gdyńskiej Izby w Bydgoszczy został przekształcony w oddział niemieckiej Izby gdańskiej. Przez pewien czas w Bydgoszczy mogła działać samodzielna izba, którą potem zamieniono na oddział Izby gdańskiej. Prawdopodobnie utworzono też oddział w Toruniu lub w ogóle samodzielną, niemiecką Izbę Przemysłowo-Handlową w Toruniu (Industrie- und Handelskammer in Thorn). Potem w miejsce Izby gdańskiej powstała Gospodarcza Izba Okręgowa (Gauwirtschaftskammer). Jednym

z dyrektorów Izby w czasie okupacji był późniejszy polityk CDU Friedrich Kühn (1907 - 1979). Jak można dowiedzieć się z informacji podanych w Internecie, w latach trzydziestych Izba przyznawała odznakę "Für treue Mitarbeit".

Izba Przemysłowo-Handlowa Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie - oddział w Grudziądzu (Industrie- und Handelskammer Reichsgau Danzig-Westpreußen - Zweigstelle Graudenz)

Niemcy nie reaktywowali Izby w Grudziądzu, ale w miejsce polskiego oddziału Izby gdańskiej, który powstał w Grudziądzu 1931 roku w miejsce grudziądzkiej Izby Przemysłowo-Handlowej powołano oddział Izby gdańskiej: Industrie- und Handelskammer Reichsgau Danzig-Westpreußen - Zweigstelle Graudenz^[3].

Izba Przemysłowo-Handlowa w Bydgoszczy (Industrie- und Handelskammer in Bromberg)

Niemcy przejęli w 1939 roku bydgoski oddział Izby Przemysłowo-Handlowej w Bydgoszczy. Albo przez pewien czas funkcjonowała samodzielna, niemiecka Izba Przemysłowo-Handlowa w Bydgoszczy, albo od razu został utworzony w Bydgoszczy oddział (Zweigstelle) niemieckiej Izby Przemysłowo-Handlowej w Gdańsku.

W archiwum bydgoskim znajduje się zespół numer 2806 o nazwie: "Izba Przemysłowo-Handlowa Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie-Ekspozytura w Bydgoszczy" ("Industrie-und Handels-Kammer Reichsgau Danzig-Westpreußen, Zweigstelle Bromberg"). Mimo szczupłego zasobu, gdyż jest w nim jedynie 9 jednostek, może być przydatny do badań nad izbami gospodarczymi III Rzeszy na ziemiach polskich włączonych do Niemiec po 1 września 1939 roku.

Izba Przemysłowo-Handlowa w Katowicach (Industrie- und Handelskammer in Kattowitz)

Niemcy przejęli w 1939 roku polską Izbę Przemysłowo-Handlową w Katowicach i już 5 września rozpoczęła działalność niemiecka Industrie- und Handelskammer Kattowitz. W 1942 roku została utworzona Okręgowa Izba Gospodarcza Górnego Śląska (Gauwirtschaftskammer Oberschlesien Kattowitz). Połączyła ona izby przemysłowo-handlowe z Cieszyna, Katowic i Opola. Cieszyn włączono bowiem w 1939 roku do III Rzeszy i prowincji Śląsk, a od 1941 roku należał do odnowionej prowincji Górny Śląsk.

Zachował się obszerny jej zespół akt (numer zespołu 318). Zawiera 332 jednostki (2 metry bieżące akt) i niewątpliwie będzie przydatny historykom gospodarki III Rzeszy.

Izba Przemysłowo-Handlowa w Poznaniu (Industrie- und Handelskammer in Posen)

Jeśli chodzi o okupacyjny okres istnienia Izby, to 18 września 1939 roku została zamknięta polska Izba, a w jej miejsce powołano niemiecką Izbę pod komisarycznym kierownictwem. Ścisłe rozumiane akta niemieckiej Izby prawdopodobnie się nie zachowały. Korespondencję można znaleźć w aktach zakładów przemysłowych. Przykładem będzieteczka numer 15 w zespole numer 1051: Wschodniemieckie Zakłady Chemiczne Spółka z ograniczoną odpowiedzialnością. Zarząd Główny w Poznaniu.

Izba Przemysłowa i Handlowa na obszar rejencji koszalińskiej w Słupsku (Gewerbe- und Handelskammer für der Regierungsbezirk Köslin zu Stolp)

Zespół tej Izby przechowywany jest w Archiwum Państwowym w Koszalinie - oddział w Słupsku. Nadano mu numer 154. Liczy jedynie dwie jednostki archiwalne z lat 1927 - 1940. Nazwa zespołu, jak i instytucji pochodzi z XIX wieku, sprzed "głajszlachtowania" niemieckiego samorządu gospodarczego za rządów Adolfa Hitlera. Izba opierała swoją działalność na przepisach z 1848 roku. Z jej sprawozdań rocznych można czerpać wiele informacji na temat życia gospodarczego rejencji koszalińskiej, w tym szkolnictwa zawodowego^[4].

Izba w okresie międzywojennym wydawała biuletyn "Ostpommersche Wirtschaft". Egzemplarze są dostępne w Bałtyckiej Bibliotece Cyfrowej. Jako, że numery pochodzą z lat 1924 - 1939 dokładnie ukazują proces faszyzacji niemieckiej gospodarki.

Izba Przemysłowo-Handlowa w Toruniu (Industrie- und Handelskammer in Thorn)

W Toruniu istniała do lat 1918 - 1920 pruska izba handlowa. Została zniesiona w latach 1927 - 1929, a jej okręg włączono do okręgu Izby w Grudziądzu a potem Gdyni. Prawdopodobnie w okresie II wojny światowej powstała w Toruniu Izba niemiecka (hitlerowska), być może powiązana z Okręgową Izłą Gospodarczą w Gdańsku. Autorowi brakuje jednak na ten temat wiedzy źródłowej.

Okręgowa Izba Gospodarcza we Wrocławiu (Gauwirtschaftskammer in Breslau)

We wrocławskim archiwum znajduje się okupacyjny zespół "Okręgowa Izba Gospodarcza we Wrocławiu" (Gauwirtschaftskammer zu Breslau). Nosi numer 303 i liczy 27 jednostek. W okresie pruskim Izba działała jako Izba

Handlowa (Handelskammer zu Breslau) i wydawała rocznik - "Jahresbericht der Handelskammer zu Breslau".

Jeśli chodzi o akta hitlerowskich instytucji gospodarczych z terenu Dolnego Śląska, to badacze do dyspozycji mają akta Detsche Arbeitsfront w zbiorach Archiwum Państwowego w Zielonej Górze. W oddziale archiwum w Starym Kisielinie zgromadzone są dwa zespoły Frontu Pracy, numer 200: "Niemiecki Front Pracy Zarząd Powiatowy w Nowej Soli" (389 jednostek) oraz numer 1297: "Niemiecki Front Pracy Zarząd Powiatowy w Zielonej Górze" (92 jednostki). Mogą być one wdzięcznym polem do prowadzenia badań archiwalnych nad systemem gospodarczym Dolnego Śląska w okresie III Rzeszy.

Perspektywy badawcze

W przypadku izb pruskich oraz izb III Rzeszy punktem wyjścia są badania nad historią gospodarczą Prus Wschodnich oraz Pomorza w okresie XIX wieku; jak również gospodarki III Rzeszy. Niewątpliwie łatwiej obecnie jest polskim badaczom z ośrodków uniwersyteckich prowadzić badania w archiwach niemieckich. Potrzeba kwerendy w przypadku gospodarki czasów II wojny światowej jest bowiem widoczna. Interesujące byłoby odkrycie powiązań między przedsiębiorstwami Rzeszy, a neutralnych krajów europejskich (Szwajcaria, Szwecja) oraz okupowanych przez Niemcy, jak na przykład Holandia; a ponadto znalezienie odpowiedzi na pytanie, czy przedsiębiorstwa te brały udział w eksploatacji gospodarczej ziem polskich. Brak jest w Polsce znajomości niemieckiej literatury na temat samorządu gospodarczego i to zarówno pozycji współczesnych, jak i dawniejszych. Żadna z pruskich izb handlowych nie doczekała się monografii naukowej. Nie ma też rzeczy podstawowej - wyczerpującego omówienia podstaw prawnych a także przemian przepisów regulujących działalność niemieckiego samorządu przemysłowo-handlowego od XIX do XXI wieku.

Jeśli chodzi o archiwa niemieckie to w Archiwum Federalnym w Koblencji (ściślej: Berlin-Lichterfelde) przechowywany jest zespół numer R 11: Deutscher Industrie- und Handelstag / Reichswirtschaftskammer z lat 1917 - 1945. Jest to potężny zbiór akt liczący 54,3 metry bieżące akt, ale mocno wybrakowany wskutek strat wojennych. Na tyle, że autorzy inwentarza napisali, iż na podstawie kwerendy i wykorzystania tylko tego zespołu w żadnym razie nie da się napisać historycznej monografii Izby Gospodarczej Rzeszy^[5]. Jednak z polskiego punktu widzenia przynosi on wiele informacji na temat organizacji i działalności niemieckich izb gospodarczych na terenach Polski włączonych do Rzeszy. Jest to o tyle istotne, gdyż obszar Polski znalazł się w różnych okręgach Rzeszy: Oberschlesien, Wartheland, Danzig-Westpreußen oraz Ostpreußen. Niemiecki podział terytorialny do celów

administracji gospodarczej był zupełnie inny niż polski i również warto to prześledzić. Autor zaznacza, iż przejrzał jedynie inwentarze internetowe.

Zespół ten łączy akta przedwojennego Niemieckiego Związku Przemysłu i Handlu (Deutscher Industrie- und Handelstag) oraz Izby Gospodarczej Rzeszy (Reichswirtschaftskammer), funkcjonującej w okresie II wojny światowej. Dzieli się na pięć części: 1) organizacji Niemieckiego Związku Przemysłu i Handlu oraz Izby Gospodarczej Rzeszy; 2) sprawozdawczości i badań ekonomicznych; 3) okólników; 4) spraw administracyjnych; 5) spraw specjalnych.

Część organizacyjna podzielona jest na dwa działy: spraw ogólnych (1.1.), statystyki i sprawozdawczości gospodarczej, jak również oświaty i zatrudnienia (1.2.). Dział 1.1. obejmuje dokumenty z lat 1926 - 1944, mieszcząc między innymi umowy, sprawy dotyczące mienia, ubezpieczeń, nieruchomości, siedziby Izby, pełnomocnictwa bankowe i pocztowe, rozdzielniki i budżety, księgi korespondencyjne, okólniki oraz zestawienia. Dział 1.2. zbiera akta dokumentujące działalność dwóch wydziałów Izby Gospodarczej Rzeszy: III "Statistik und Wirtschaftsberichterstattung" oraz VI "Berufsausbildung, Leistungsertüchtigung, Arbeitseinsatz".

Część druga zawiera materiały statystyczne wraz z dokumentacją ich dotyczącą (okólniki, wytyczne itp.). Ciekawsze mogą być odpisy sprawozdań o sytuacji gospodarczej z okręgów poszczególnych izb, np. wrocławskiej (R 11/86). Ponadto umieszczono tam informacje na temat pojedynczych przedsiębiorstw oraz służby prasowej. Osobno zebrano akta związane z kierownikami Izby oraz - być może interesujący - wykład o europejskim obszarze gospodarczym (R 11/106). Dla historyków ważne mogą się okazać teksty autorstwa niemieckich ekonomistów (dział 2.3.). Zamieszczono tam między innymi opracowania na temat dochodów, konsumpcji i oszczędności w Niemczech w latach trzydziestych; sytuacji żywnościowej; zadłużenia; prace działaczy zajmujących się archiwami gospodarczymi; zestawienia członków komisji problemowych i inne elaboraty.

W części trzeciej zebrano biuletyny i okólniki, ale wśród nich mogą znajdować się ciekawe opracowania autorskie, np. o nowym porządku gospodarczym w Europie (R 11/260). Część czwarta obejmuje akta posegregowane tematycznie podług rodzajów działalności Izby Gospodarczej Rzeszy, a uprzednio Niemieckiego Związku Przemysłu i Handlu. Są to na przykład: sprawy kupiectwa; oświaty i egzaminów; cen, kredytów, nieuczciwej konkurencji i reglamentacji; prawa przemysłowego; karteli; przymusu pracy; zrzeszeń gospodarczych; handlu zagranicznego; ceł i umów handlowych; Międzynarodowej Izby Handlowej; podatków; systemu monetarnego i kredytowego; poczty i telekomunikacji; kolei żelaznych; jak również komunikacji morskiej i lotniczej.

Ostatnia - piąta część poświęcona sprawom specjalnym mieści między innymi akta sądownictwa arbitrażowego, spraw kasowych i finansowych samorządu przemysłowo-handlowego. Tam też są akta budżetowe izb z Wrocławia (R 11/1649), Gdańska (R 11/1650), Katowic (R 11/1661), Poznaniu (R 11/1666), Szczecinie (R 11/1669). Wraz z nimi znaleźć można akta poszczególnych grup gospodarczych Rzeszy.

Historia nadrzędnych struktur niemieckiego samorządu przemysłowo-handlowego jest dość interesująca. Pozwala zaobserwować wzajemne zależności między elitami władzy i biznesu. W 1861 roku powstał Ogólnoniemiecki Związek Handlowy (DHT) skupiający izby handlowego z obszaru Niemieckiego Związku Celnego. Po zakończeniu I wojny światowej został przemianowany na Niemiecki Związek Przemysłu i Handlu (DIHT). W okresie rządów nazistowskich włączono go w struktury totalitarnego państwa i jako Wspólnotę Pracy Izb Przemysłowo-Handlowych (Arbeitsgemeinschaft der Industrie- und Handelskammern) wcielono do Izby Gospodarczej Rzeszy. Rozwiązany został w 1942 roku.

Izby przemysłowo-handlowe odrodziły się w zachodnich strefach okupacyjnych po II wojnie światowej. W strefie brytyjskiej już w lipcu 1945 roku założono Wspólnotę Pracy Izb Przemysłowo-Handlowych. Na terenie "Bizonii", 4 grudnia 1947 roku powołano Wspólnotę Pracy Izb Przemysłowo-Handlowych Zjednoczonych Obszarów Gospodarczych (Arbeitsgemeinschaft der Industrie- und Handelskammern des Vereinigten Wirtschaftsgebietes). Wówczas połączyły się izby z obszaru okupacyjnego angielskiego i amerykańskiego. Po powstaniu "Trizonii" złączyły się wraz z izbami z byłej francuskiej strefy okupacyjnej, reaktywując 27 października 1949 roku Związek Niemieckiego Przemysłu i Handlu. W 1950 roku za siedzibę DIHT obrano Bonn - stolicę RFN.

Po zjednoczeniu Niemiec izby przemysłowo-handlowe odrodziły się również na terenach byłej NRD. W 1991 roku DIHT przeniósł się do Berlina, a w 2001 roku przemianował się na Związek Niemieckich Izb Przemysłowo-Handlowych (Deutscher Industrie- und Handelskammertag - DIHK)^[6].

Wzmianki na temat izb gospodarczych z terenu ziem polskich znajdują się ponadto w zespole Głównego Urzędu Powierniczego Wschód: Haupttreuhandstelle Ost (HTO) und Treuhandstellen (numer R 144).

Streszczenie

W rozdziale przedstawiono archiwalia izb w Gdańsku, Grudziądzu, Bydgoszczy, Poznaniu, Słupsku, Toruniu i Wrocławiu. Opisy akt poprzedzono wstępem na temat XIX-wiecznych pruskich izb handlowych oraz okręgowych izb gospodarczych III Rzeszy. Rozważania rozszerzono o tematykę izb przemysłowo-handlowych funkcjonujących w Niemieckiej Republice

Demokratycznej oraz akt Izby Gospodarczej Rzeszy, gdyż są to sprawy mało znane w polskiej literaturze.

Słowa kluczowe

- Izba Gospodarcza Rzeszy
- Industrie- und Handelskammer DDR

Przypisy

[1] Meldunek miesięczny MM 11/43 z listopada 1943 r. [w:] Meldunki miesięczne wywiadu przemysłowego KG ZWZ/AK 1941 - 1944, cz. 2, oprac. A. Glass, Warszawa 2000, s. 1019.

[2] Zob. <http://www.territorial.de/reich/wirtschaft/gauwirtsch.htm> [dostęp 17.08.2012] oraz wykaz izb gospodarczych Rzeszy podany na stronie 117.

[3] Zob. R. Geede, Die ostpreußische Familie. Leser helfen Lesern, "Preußische Allgemeine Zeitung", vom 13. August 2011 (<http://www.webarchiv-server.de>).

[4] Zob. J. Lindmajer, Z dziejów dokształcania i szkolenia zawodowego w rejencji koszalińskiej w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. Szkice problemowe, "Słupskie Studia Historyczne" 2011, nr 17, s. 117.

[5] Deutscher Industrie- und Handelstag / Reichswirtschaftskammer R 11 1917-1945, bearb. von T. Trumpp (1976) und K. Wagner (2012), Koblenz 2012 [w zbiorach on line Niemieckiego Archiwum Federalnego].

[6] Vor 50 Jahren. Der 27. Oktober 1949. Die Wiederbegründung des Deutschen Industrie- und Handelstages in Ludwigshafen.

<http://www.landeshauptarchiv.de/index.php?id=497&0=> [dostęp 25.01.2013].

Bibliografia

Źródła

1. Deutscher Industrie- und Handelstag / Reichswirtschaftskammer R 11 1917-1945, bearb. von T. Trumpp (1976) und K. Wagner (2012), Koblenz 2012.
2. Geede R., Die ostpreußische Familie. Leser helfen Lesern, "Preußische Allgemeine Zeitung", vom 13. August 2011 (<http://www.webarchiv-server.de>).
3. Meldunki miesięczne wywiadu przemysłowego KG ZWZ/AK 1941 - 1944, cz. 2, oprac. A. Glass, Warszawa 2000.

Literatura

1. J. Lindmajer, Z dziejów dokształcania i szkolenia zawodowego w rejencji koszalińskiej w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. Szkice problemowe, "Słupskie Studia Historyczne" 2011, nr 17.

Internet

1. [http://www.landeshauptarchiv.de/index.php?id=497&0=.](http://www.landeshauptarchiv.de/index.php?id=497&0=)
2. [http://www.territorial.de/reich/wirtschaft/gauwirtsch.htm.](http://www.territorial.de/reich/wirtschaft/gauwirtsch.htm)

Literatura uzupełniająca

1. Abel H., Die Industrie- und Handelskammer im nationalsozialistischen Staate, Breslau 1940.
2. Bielfeldt H., Citykammer, Gauwirtschaftskammer, Handelskammer. Politik und Personalia im Dritten Reich, Hamburg 1980.
3. Borowski W., Produkcja przemysłowa Wolnego Miasta Gdańska, "Komunikaty Instytutu Bałtyckiego" 1975, zeszyt specjalny nr 2.
4. Deutsche Wirtschafts-Archive: Nachweis historischer Quellen in Unternehmen, Körperschaften des öffentlichen Rechts (Kammern) und Verbänden der Bundesrepublik Deutschland, Sammelarbeit, B. 1 - 3, Köln 1994.
5. Górczyńska-Przybyłowicz B., Polityka handlowa Trzeciej Rzeszy wobec państw Europy Południowo-Wschodniej, Środkowej i Wschodniej w latach 1933 - 1939, Poznań 2000.
6. Hardach G., Der Deutsche Industrieund Handelskammertag 1861–2011. Der Spitzenverband der Industrie- und Handelskammern im Wandel der Zeit, Berlin 2011.
7. Kahn D., Die Steuerung der Wirtschaft durch Recht im nationalsozialistischen Deutschland. Das Beispiel der Reichsgruppe Industrie, Frankfurt am Main 2006.
8. Loose I., Kredite für NS-Verbrechen: Die deutschen Kreditinstitute in Polen und die Ausraubung der polnischen und jüdischen Bevölkerung 1939-1945, München 2007.
9. Schäfer D., Der Deutsche Industrie- und Handelstag als politisches Forum der Weimarer Republik, eine historische Studie zum Verhältnis von Politik und Wirtschaft, Hamburg 1966.
10. Wettig O., Das Kammerwesen in Westdeutschland, "Gewerkschaftliche Monatshefte" 1954, Nr. 3.
11. Will M., Selbstverwaltung der Wirtschaft: Recht und Geschichte der Selbstverwaltung in den Industrie- und Handelskammern, Handwerksinnungen, Kreishandwerkerschaften, Handwerkskammern und Landwirtschaftskammern, Serie: "Jus Publicum" 199, Tübingen 2010.
12. Zeise R., Zur Genesis und Funktion der Handelskammern und des Deutschen Handelstages bis zur Reichsgründung 1871, "Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte" 1976 Nr. 4.